

A Critique of the Cognitive Capacity in Artificial Intelligence Based on the Theory of the Unity of the Knower and the Known in Transcendent Philosophy (al-Ḥikmat al-Mutaʿāliyah)

Ali Saghiry¹ | Mahdi Afchengi² | Ebrahim Baghshani³

1. PhD Candidate, Department of Islamic Theology, Go.C., Islamic Azad University, Gorgan, Iran. Email: ali.saghiry@iau.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Theology, Go.C., Islamic Azad University, Gorgan, Iran. Email: mehdiafchengi@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Islamic Theology, Shahroud University of Medical Sciences, Shahroud, Iran. Email: ebrahim.baghshani@shmu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 19 March 2025

Revised: 23 July 2025

Accepted: 24 October 2025

Available Online: 28 December 2025

Keywords:

Presential Knowledge (al-ʿilm al-Ḥuḍūrī), Unity of the Knower and the Known (Ittiḥād al-ʿāqil wa al-Maʿqūl), Artificial Intelligence (AI), Immateriality of the Soul (Tajarrud al-Nafs), Transcendent Theosophy (al-Ḥikmah al-Mutaʿāliyah).

Abstract

The question of cognitive capacity in Artificial Intelligence (AI) constitutes one of the fundamental challenges at the intersection of the philosophy of mind and modern cognitive technology. This article seeks to critique the foundation of knowledge (ʿilm) in AI systems based on the theory of the unity of the knower and the known (Ittiḥād al-ʿāqil wa al-Maʿqūl) in Transcendent Theosophy (al-Ḥikmah al-Mutaʿāliyah). Employing an analytical-comparative approach and relying on the principles of Islamic philosophy, the present research undertakes a conceptual and critical examination of the nature of knowledge in AI and its comparison with presential knowledge (al-ʿilm al-Ḥuḍūrī) in Ṣadrīan philosophy. In the theory of the unity of the knower and the known, knowledge is a mode of existence that entails agency, the immateriality of the soul (Tajarrud al-Nafs), and the presence of the known to the knower; whereas AI merely processes data without awareness or presential perception. This distinction not only reveals that knowledge in AI lacks existential foundation and constitutes mere quasi-perception, but also carries epistemological and ethical implications. According to the presented analysis, machine intelligence systems, due to their lack of presential knowledge, are devoid of characteristics such as intention (Niyyah), purpose (Qaṣd), and moral responsibility. Consequently, jurisprudential concepts such as intent (Qaṣd) and deliberateness (Taʿammud), which are based on conscious agency, are not applicable to AI, and human legal and ethical judgments cannot be attributed to them.

Cite this article: Saghiry, A.; Afchengi, M.; Baghshani, E. (2025). A Critique of the Cognitive Capacity in Artificial Intelligence Based on the Theory of the Unity of the Knower and the Known in Transcendent Philosophy (al- Ḥikmat al-Mutaʿāliyah). *Islamic Philosophical Doctrines*, 20(36), 41-72. <https://doi.org/10.30513/ipd.2025.7009.1617>

Extended Abstract

Introduction

The problem of cognitive attribution in Artificial Intelligence (AI) is a fundamental challenge at the intersection of the philosophy of mind and modern cognitive technologies. With remarkable advancements in simulating human cognitive behaviors by intelligent systems, a crucial question arises: does what occurs within these systems constitute true knowledge (‘ilm) in the philosophical sense, or is it merely algorithmic representations devoid of existential reality? Examining this issue from the perspective of Islamic philosophy, particularly Mullā Ṣadrā’s Transcendent Philosophy (al-Ḥikmah al-Muta‘āliyah), can offer novel insights into the nature of knowledge and the boundaries of cognition in the age of technology.

This research aims to critique the epistemic foundation of AI’s cognitive structure based on the theory of the Unity of the Knower and the Known (Ittiḥād al-‘āqil wa al-Ma‘qūl). The main research question is: can AI systems possess genuine knowledge as defined philosophically within Transcendent Philosophy? The hypothesis posits that despite their processing capabilities, these systems lack existential presence, immateriality (Tajarrud), and an agentive knower, and what transpires within them is merely algorithmic processing lacking cognitive reality. The significance of this study lies in clarifying the epistemic and ethical boundaries of AI technology and its implications for fields such as decision-making, ethics, and jurisprudence (Fiqh).

Method

This research adopts an analytical-comparative approach, relying on the principles of Islamic philosophy, particularly Mullā Ṣadrā’s Transcendent Philosophy. The methodology is based on a conceptual and critical analysis of the nature of knowledge in AI and its comparison with the notions of presential knowledge (al-‘ilm al-Ḥuḍūrī) and the theory of the Unity of the Knower and the Known in Ṣadrian philosophy. The research data comprises primary philosophical texts (e.g., al-Ḥikmah al-Muta‘āliyah fī al-Asfār al-‘aqlīyah al-Arba‘ah), contemporary works in Western philosophy of mind (e.g., by John Searle and David Chalmers), and sources related to the philosophy of technology and AI. Data collection was conducted through library research, and analysis was performed using interpretive and comparative methods. The research stages include: explaining the foundations of knowledge in Transcendent Philosophy, describing the structure of cognition in AI, conducting a comparative analysis between these two frameworks, and finally, inferring epistemological and ethical conclusions.

Findings

This study reveals fundamental ontological distinctions between genuine knowledge and artificial intelligence processing. According to Ṣadrian texts, genuine knowledge—especially presential knowledge (al-‘ilm al-Ḥuḍūrī)—is a mode of existence, not merely

a mental representation. This knowledge rests on three essential pillars. First, an immaterial and conscious knowing agent is required: only the human soul (Nafs), which achieves immateriality through substantial motion (al-Ḥarakah al-Jawhariyyah), can be the agent of knowledge. The soul, as an immaterial substance, is a unified, self-aware “I” capable of hosting the known. Second, there must be existential presence of the known: in presential knowledge, the known is present to the knower not through concepts or mental forms but in its very existence, and this presence is immediate and direct. Third, there must be existential unity of the knower and the known: this presence leads to a true union between the existence of the knower and the known, such that in the state of presential knowledge, distinction and duality dissolve. This union is an ontological unity, not merely a logical or functional connection.

Examining the architecture of AI systems, with reference to sources such as Russell and Norvig and philosophical analyses by Searle and Floridi, reveals that cognition in these systems lacks the three aforementioned pillars. AI lacks any “soul,” “self-awareness,” or unified knowing “I;” these systems are sets of algorithms, mathematical functions, and statistical weights executed on material hardware, with no immaterial center capable of existential agency. Furthermore, data in AI is processed as symbols, numerical vectors, and statistical patterns. Even in the most advanced deep neural networks, the system merely discovers and imitates statistical relationships between data points, with no objective, existential presence of the “known” in-itself occurring within the system. Additionally, no ontological unity is established between the AI system and its data; the relationship is purely causal-computational and based on syntactic rules. The system does not comprehend the meaning of the data but merely follows their patterns, lacking semantic understanding.

Direct comparison of the two structures confirms the main hypothesis. The condition of conscious agency is not met in AI, as it lacks intrinsic will, intention, and consciousness. This aligns with John Searle’s “Chinese Room” thought experiment, demonstrating that manipulating symbols without understanding meaning is not equivalent to perception. The condition of existential presence of the known is also not met in AI, as what is present are mathematical representations, not the existence of the known. This ontological gap stems from the material nature of AI’s infrastructure. The condition of existential unity is philosophically impossible for AI, as unity requires the immateriality of both knower and known, whereas AI operates entirely within a material framework and external relations. Sub-hypotheses such as “AI lacks immateriality” and “processing in AI is not equivalent to knowledge” are fully confirmed. Even remarkable behavioral similarities do not alter these ontological judgments, as functional similarity is not equal to ontological identity.

Based on these analyses, none of the necessary conditions for realizing genuine knowledge—as explained in the theory of the Unity of the Knower and the Known—exist in AI systems. Therefore, claims of “cognition” or “perception” regarding these systems lack philosophical validity and can, at best, be termed “pseudo-cognition” or behavioral simulation of cognition. This conclusion is not merely about practical efficacy but is an ontological and epistemological judgment.

Conclusion

Based on the findings of this research and relying on the theory of the Unity of the Knower and the Known in Transcendent Philosophy, it can be concluded that AI systems, due to the absolute absence of presential knowledge, immateriality of the soul, and conscious existential agency, cannot possess knowledge in the true philosophical sense. This fundamental ontological and epistemological distinction has significant implications. The most important consequence is the impossibility of attributing characteristics such as intention (Qaşd), conscious will, and moral responsibility to AI. Key jurisprudential-ethical concepts like “intent” (Qaşd) and “deliberateness” (Ta‘ammud), which are based on conscious agency, do not apply to these systems. Consequently, legal, ethical, and religious judgments specific to the conscious human agent are not attributable to AI.

This research emphasizes the necessity of accurately understanding the limits and nature of AI's functionalities and warns that conflating machine pseudo-cognition with genuine human knowledge can lead to misconceptions in the realms of ethics, law, and the philosophy of technology. It is suggested that when employing these technologies in sensitive domains, the irreplaceable position of the human agent as the sole possessor of presential knowledge and bearer of moral responsibility should always be considered.

Authors Contribution

All authors contributed equally to the conceptualization, research design, data collection and analysis, writing of the initial draft, and editing and finalization of the manuscript. All authors read and approved the final version.

Data Availability Statement

The data utilized in this research is of an analytical-library nature, based on primary and secondary philosophical texts. These data (texts and citations) are fully listed in the references section of the article. No new raw data or datasets requiring repository archiving were generated in this study.

Ethical Considerations

The authors of this article declare that they have adhered to the principles of research ethics throughout the process of conducting and writing this study. This research is based on the analysis of texts and library resources, and it does not involve the use of human subjects, field data, or laboratory experiments. Consequently, issues such as obtaining informed consent, confidentiality, or the treatment of living beings are not applicable to this research. The authors affirm that they have avoided any data fabrication, plagiarism, or other forms of research misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest (financial or non-financial) related to the present research.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies in the Writing Process

During the preparation of this work, the authors used ChatGPT (GPT-4 version) to assist with preliminary translations and to improve the prose of the English text. After using this tool/service, the authors thoroughly reviewed, edited, and evaluated the generated content. The authors take full responsibility for the final content of this publication.

نقد قابلیت ادراک در هوش مصنوعی (AI) بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه

علی صغیری^۱ | مهدی افچنگی^۲ | ابراهیم باغشانی^۳

- دانشجوی دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. رایانامه: ali.saghiry@iau.ir
- نویسنده مسئول، استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. رایانامه: mehdiafchengi@iau.ac.ir
- استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی شهرو، شهرو، ایران. رایانامه: ebrahim.baghshani@shmu.ac.ir

چکیده

مسئله قابلیت ادراک در هوش مصنوعی (AI) یکی از چالش‌های بنیادین در تقاطع فلسفه ذهن و فناوری شناختی نوین است. این مقاله در پی نقد مبنای علم در سامانه‌های هوش مصنوعی بر پایه نظریه اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه است. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-مقایسه‌ای و با تکیه بر مبانی فلسفه اسلامی، به بررسی مفهومی و انتقادی ماهیت علم در هوش مصنوعی و مقایسه آن با معرفت حضوری در حکمت صدرایی می‌پردازد. در نظریه اتحاد عالم و معلوم، علم نحوی از وجود است که مستلزم فاعلیت، تجرد نفس و حضور معلوم نزد عالم است، درحالی‌که هوش مصنوعی فقط داده‌ها را بدون آگاهی یا ادراک حضوری پردازش می‌کند. این تمایز نه تنها علم در AI را فاقد بنیاد وجودی و به منزله شبه ادراک نشان می‌دهد، بلکه پیامدهایی معرفت‌شناختی و اخلاقی دارد. با توجه به تحلیل ارائه شده، سامانه‌های هوشمند ماشینی به دلیل نداشتن علم حضوری، فاقد ویژگی‌هایی چون نیت، قصد، و مسئولیت‌پذیری اخلاقی‌اند. بنابراین، مفاهیمی فقهی چون قصد و تعمد نیز که مبتنی بر فاعلیت آگاهانه‌اند، در مورد AI مصداق ندارند و نمی‌توان احکام انسانی را بر آن‌ها بار کرد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۵/۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۶

کلیدواژه‌ها

علم حضوری، اتحاد عالم و معلوم، هوش مصنوعی، AI، تجرد نفس، حکمت متعالیه.

استناد: صغیری، علی؛ افچنگی، مهدی؛ باغشانی، ابراهیم. (۱۴۰۴). نقد قابلیت ادراک در هوش مصنوعی (AI) بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۲۰ (۳۶)، ۴۱-۷۲. <https://doi.org/10.30513/ipd.2025.7009.1617>

مقدمه

موضوع پژوهش: در دهه‌های اخیر، هوش مصنوعی پیشرفت‌های چشمگیر در شبیه‌سازی رفتارهای شناختی انسان داشته است. توانایی سامانه‌های هوشمند در پردازش داده‌ها، یادگیری از تجربیات پیشین و اتخاذ تصمیم‌های پیچیده، پرسش‌هایی بنیادین درباره چستی علم و فرایندهای شناختی در ذهن انسان مطرح کرده است. یکی از مهم‌ترین این پرسش‌ها آن است که آیا سامانه‌های هوش مصنوعی می‌توانند علم را به معنای فلسفی آن، به عنوان فرایند شناختی حقیقی، تجربه کنند، یا آنچه از آن به عنوان «شناخت» یاد می‌شود، صرفاً بازنمایی‌های الگوریتمی و فاقد حیثیت وجودی است.

اهمیت و ضرورت پژوهش: پرسش از امکان تحقق علم حقیقی در سامانه‌های هوشمند، تنها مسئله فنی یا روان‌شناختی نیست، بلکه پرسشی است عمیق در ساحت فلسفه ذهن، معرفت‌شناسی و اخلاق فناوری. با گسترش نقش هوش مصنوعی در حوزه‌های تصمیم‌گیری، پزشکی، آموزش و امنیت، مرزبندی میان شبیه‌سازی شناخت و تحقق واقعی آن اهمیتی دوچندان یافته است. بررسی این مسئله از منظر فلسفه اسلامی، به ویژه حکمت متعالیه، می‌تواند چشم‌اندازهای نوینی به ماهیت علم و حدود شناخت در جهان فناوری زده امروز بگشاید.

سؤال پژوهش: پرسش اصلی این پژوهش آن است که سامانه‌های هوش مصنوعی می‌توانند واجد علم حقیقی، به معنای فلسفی آن در دستگاه حکمت متعالیه، باشند یا خیر؟ فرضیه پژوهش: فرضیه این پژوهش آن است که سامانه‌های هوشمند، به رغم توانایی‌های پردازشی، فاقد حضور وجودی، مجرد و فاعلیت شناسنده هستند؛ از این رو، نمی‌توان آن‌ها را واجد علم به معنای حقیقی دانست. آنچه در این سامانه‌ها جریان دارد، صرفاً بازنمایی‌های الگوریتمی است که از حیث فلسفی، فاقد واقعیت شناختی هستند.

هدف پژوهش: این مقاله با هدف نقد مبنای علمیت در ساختار شناختی هوش مصنوعی، بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه نگاشته شده است. هدف فرعی آن، تبیین تفاوت بنیادین میان علم انسانی و پردازش ماشینی، و تحلیل دلالت‌های معرفتی و اخلاقی این تمایز در حوزه هوش مصنوعی است.

پیشینه پژوهش: در حوزه فلسفه ذهن غربی، متفکرانی چون جان سرل (Searle, 1980) با طرح آزمون اتاق چینی، و دیوید چالمرز (Chalmers, 1996) با تبیین مسئله ذهنیت و کیفیت‌های آگاهانه

(qualia)، به تمایز میان پردازش نمادین و تجربه درونی پرداخته‌اند. در سنت فلسفه اسلامی نیز حکمایی چون صدرالمتألهین شیرازی (ملاصدرا، ۱۳۸۲) و معاصری همچون آیت‌الله مصباح یزدی (مصباح یزدی، ۱۳۸۹) بر ماهیت حضوری علم و تجرد نفس تأکید کرده‌اند. با این حال، پژوهشی که به طور تطبیقی و انتقادی این دو سنت فلسفی را در موضوع هوش مصنوعی به گفت‌وگو بنشانند، کمتر انجام شده است. برخی از حکمای اسلامی مانند ابن‌سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و ملاصدرا به مسئله خطای حسی و نسبت آن با علم حسی پرداخته‌اند (پارسیایی و همکاران، ۱۴۰۱، صص ۲-۳). این مباحث می‌تواند مبنایی برای نقد ادراک در سامانه‌های مصنوعی قرار گیرد.

روش و ساختار پژوهش: روش تحقیق در این مقاله، تحلیلی-تطبیقی است. ابتدا نظریه علم و اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه تحلیل و تبیین می‌شود. سپس ساختار شناخت در هوش مصنوعی و مبانی آن با دیدگاه صدرایی مقایسه می‌گردد. در بخش پایانی، دلالت‌های معرفت‌شناختی، اخلاقی و فقهی این تفاوت بنیادین بررسی خواهد شد. یافته‌های پژوهش: یافته‌های مقدماتی حاکی از آن است که علم، از منظر حکمت متعالیه، نه صرفاً مفهومی ذهنی، بلکه نحوی از وجود است که در پرتو حضور و اتحاد میان عالم و معلوم تحقق می‌یابد. از آنجاکه سامانه‌های هوش مصنوعی فاقد فاعلیت وجودی و تجرد نفسانی هستند، علم به معنای دقیق آن در آن‌ها تحقق نمی‌یابد. این تمایز بنیادین، پیامدهای مهمی برای حدود معرفتی و اخلاقی فناوری‌های هوشمند به همراه دارد.

۱. تبیین مبانی علم در حکمت متعالیه

در حکمت متعالیه، علم نه صرفاً امر شناختی، بلکه نحوی از وجود تلقی می‌شود. بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم که توسط صدرالدین شیرازی تبیین شده است، علم در حقیقت اتحاد وجودی میان فاعل شناسنده (عالم) و موضوع علم (معلوم) است. این اتحاد بدان معناست که علم تنها به صورت حصولی و مفهومی تحقق نمی‌یابد، بلکه در مرتبه‌ای بالاتر، به صورت حضوری و وجودی در نفس عالم حضور می‌یابد. به عبارت دیگر، در علم حضوری، فاعل شناسنده بدون واسطه به واقعیت و هویت معلوم دست می‌یابد و میان آن دو، نوعی یگانگی وجودی برقرار می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۳۲۵).

صدرالمتألهین علم را به دو قسم اصلی تقسیم می‌کند: علم حصولی و علم حضوری. علم حصولی از طریق مفاهیم، تصورات و انتزاعات ذهنی شکل می‌گیرد، درحالی‌که علم حضوری عبارت است از حضور بی‌واسطه و مستقیم معلوم نزد عالم. در چارچوب حکمت متعالیه، تنها علم حضوری به عنوان علم حقیقی شناخته می‌شود؛ زیرا مستلزم اتحاد وجودی و شناخت شهودی از معلوم است که در نفس مجرد تحقق می‌یابد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

از منظر هستی‌شناختی، این تلقی از علم تفاوتی بنیادین با رویکردهای مدرن به شناخت دارد. در مدل‌های متعارف مانند سامانه‌های هوش مصنوعی، «علم» به معنای صرف پردازش داده‌ها و تولید پاسخ‌های الگوریتمی است، درحالی‌که در حکمت متعالیه، علم واجد نوعی حضور، شهود و فاعلیت حقیقی است که فقط در وجود مجرد و آگاه تحقق می‌یابد. این تفاوت نشان می‌دهد که علم حضوری صدرایی نه تنها بر نظریه شناخت، بلکه بر مبانی فلسفه ذهن و مرز میان انسان و ماشین نیز تأثیرات ژرف دارد.

همان‌طور که در تحلیل‌های آموزه‌های فلسفه اسلامی اشاره شده است، ادراک حسی به خودی خود، فاقد حکم و متصف به خطا و صواب نیست، بلکه خطا ناشی از دخالت قوای واهمه و خیال یا عدم تطابق با واقع است (پارسایی و همکاران، ۱۴۰۱، صص. ۹-۱۱). این دیدگاه مؤید آن است که علم حقیقی نیازمند حضور و اتحاد وجودی است، نه صرف پردازش داده.

۱-۱. تعریف علم به مثابه وجود

در حکمت متعالیه، علم نه صرفاً امر شناختی یا ذهنی، بلکه نوعی وجود است. ملاصدرا علم را حقیقتی وجودی می‌داند که میان عالم و معلوم، اتحاد وجودی حضوری برقرار می‌کند؛ به‌گونه‌ای که در آن، فاصله و تغایر ماهوی میان فاعل و متعلق علم برداشته می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

براین اساس، علم عبارت است از وجود مجردی که برای وجود مجردی دیگر حضور دارد؛ یعنی: «العلم هو الوجود المجرد الحاضر عند الوجود المجرد». بدین معنا، علم حضوری عالی‌ترین مصداق علم است؛ چراکه در آن، معلوم نه از طریق مفهوم، بلکه با حضور نفس‌الامری در نزد نفس عالم، تحقق می‌یابد. از این منظر، علم، نه حاصل تحلیل مفاهیم و نه محصول پردازش نمادها یا داده‌هاست، بلکه نوعی حضور عینی معلوم در نزد عالم است؛ حضوری که

مبتنی بر تجرد هر دو طرف است. بنابراین، وجود مادی یا مادی‌المنشأ نمی‌تواند عالم یا محل علم باشد، زیرا فاقد ظرفیت تجرد و در نتیجه، فاقد ظرفیت علم است.

نکته کلیدی: پیش از ورود به بحث امکان علم در هوش مصنوعی، باید اثبات شود که آیا هوش مصنوعی دارای مرتبه‌ای از وجود مجرد هست یا خیر. تا زمانی که تجرد نفس یا امر مشابه آن در AI اثبات نشده باشد، نمی‌توان گفت که سامانه‌های هوشمند عالم یا دارای علم هستند، چراکه از منظر فلسفی، علم بدون تجرد، محال است.

نمونه بارز علم به مثابه وجود، علم حضوری نفس به خود است؛ نفسی که به طور بی‌واسطه خود را درک می‌کند و این درک، عین حضور وجودی معلوم در نزد عالم است. در مقابل، هوش مصنوعی نه تنها فاقد چنین حضوری است، بلکه هیچ‌گونه اتحاد وجودی با داده‌هایی که پردازش می‌کند ندارد. آنچه در AI رخ می‌دهد، صرفاً نمودی آماری و نشانه‌شناختی از اطلاعات است، نه حضور وجودی حقیقت.

بنابراین، بحث درباره علم در AI زمانی معنادار است که بتوان برای آن فاعل مجرد با قابلیت اتحاد با معلوم اثبات کرد. در غیر این صورت، اطلاق عنوان «علم» بر عملکرد آن، صرفاً تمثیل سطحی یا توسعه مجازی مفهوم علم خواهد بود، نه علم به معنای حقیقی.

۲-۱. اقسام علم: حضوری و حصولی

در حکمت متعالیه، علم به دو نوع اصلی تقسیم می‌شود: علم حضوری و علم حصولی. این تقسیم‌بندی اساساً بر اساس نحوه ارتباط فاعل شناسنده با معلوم صورت می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۲۳۴).

علم حضوری، علم به چیزی است که به طور بی‌واسطه در نفس عالم حاضر می‌شود و در آن، شناسنده با شناخته‌شده، به طور اتحاد و تجلی وجودی می‌رسد، به گونه‌ای که هیچ‌گونه واسطه‌ای میان عالم و معلوم نیست. برای مثال، نفس انسان به خود علم دارد، بدون اینکه این علم از طریق مفاهیم انتزاعی حاصل شود... علم حصولی، علمی است که از طریق مفاهیم و تصورات ذهنی به دست می‌آید. در این نوع علم، شناسنده با استفاده از تصورات ذهنی خود از موجودات خارجی، آن‌ها را در ذهن خود بازسازی می‌کند. در علم حصولی، عالم به وسیله مفهومی که از خارج انتزاع کرده است، به موجودات خارجی علم پیدا می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۲۳۵).

۳-۱. اتحاد عالم و معلوم و تجرد نفس

در حکمت متعالیه، اتحاد عالم و معلوم و مفهوم تجرد نفس از مسائلی هستند که به طور عمیق در آثار ملاصدرا مطرح شده‌اند. ملاصدرا، با تأکید بر فلسفه وجودی و حضور علم در نفس، به این نتیجه می‌رسد که علم در حقیقت زمانی محقق می‌شود که عالم و معلوم به طور واقعی و وجودی با یکدیگر متحد شوند. این اتحاد در علم حضوری به ویژه در مورد نفس انسان، که حقیقتی مجرد و مستقل از بدن است، برجسته است.

ملاصدرا در اسفار و دیگر آثار خود به طور دقیق درباره اتحاد عالم و معلوم توضیح می‌دهد و می‌گوید که در علم حضوری، هیچ‌گونه فاصله یا واسطه‌ای میان فاعل شناسنده (عالم) و معلوم وجود ندارد. این اتحاد به معنای اتحاد وجودی میان عالم و معلوم است که در آن، شناسنده و شناخته شده به طور بی‌واسطه به یکدیگر می‌پیوندند.

در اسفار آمده است:

علم حضوری به طور کامل زمانی تحقق می‌یابد که عالم و معلوم در حقیقت با یکدیگر اتحاد می‌کنند. این اتحاد، نه تنها اتحاد مفهومی، بلکه اتحاد وجودی است که در آن، فاعل شناسنده به طور حقیقی و وجودی با ماهیت معلوم یکی می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۲۳۴). در این بیان، ملاصدرا بر این نکته تأکید می‌کند که در علم حضوری، عالم و معلوم از حیث وجودی یکی هستند و این اتحاد تنها در مقام حضور و علم حضوری میسر می‌شود، نه در علم حصولی که در آن فاصله‌ای میان عالم و معلوم وجود دارد.

مفهوم تجرد نفس نیز در این زمینه اهمیت دارد. ملاصدرا بر این باور است که نفس انسان، به عنوان حقیقتی مجرد، قادر است به طور مستقیم و بی‌واسطه به امور مجرد و حتی به خود خویش علم پیدا کند. به عبارت دیگر، در هنگام علم به چیزی، نفس به عنوان موجود مجرد، با آن چیزی که می‌شناسد، به طور اتحاد وجودی در می‌آید. این نظریه ملاصدرا با توجه به مفهوم تجرد نفس توضیح داده می‌شود. ملاصدرا در اسفار می‌فرماید:

نفس انسان به عنوان موجود مجرد و غیرمادی، قادر است به طور حضوری و بی‌واسطه، به خود و دیگر امور مجرد علم پیدا کند. در این علم، نفس و معلوم از حیث وجودی با یکدیگر متحد می‌شوند و این اتحاد، تنها از طریق تجرد نفس و حضور علم در نفس ممکن است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۲۳۵).

از این رو، تجرد نفس عامل اصلی در تحقق این اتحاد است. زیرا تنها حقیقت مجرد می‌تواند به طور بی‌واسطه به حقیقت دیگری علم داشته باشد، بدون اینکه میان آن دو واسطه‌ای مادی یا مفهومی وجود داشته باشد. در این حالت، نفس به عنوان موجود مجرد، به طور حقیقی با آنچه که می‌شناسد، متحد می‌شود و علم حضوری به دست می‌آید. ملاصدرا در برابر نگرش‌های فلسفی پیشین مانند مشائیان و اشاعره که علم را به عنوان فرایند انتزاعی و مفهومی می‌دیدند، تأکید می‌کند که علم حضوری تنها در صورتی ممکن است که نفس از قید مادیات آزاد باشد و به عنوان حقیقت مجرد قادر به اتحاد وجودی با معلوم شود. او در اسفار می‌گوید:

” برای تحقق علم حضوری، لازم است که نفس از بدن جدا باشد و بتواند به طور مستقلاً به حقیقت امور علم پیدا کند. این تنها در صورتی ممکن است که نفس به عنوان حقیقت مجرد بتواند به امور مجرد نیز علم پیدا کند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۲۴۱).

بنابراین، تجرد نفس نقش حیاتی در تحقق علم حضوری و اتحاد عالم و معلوم دارد و بدون تجرد، این اتحاد به طور واقعی ممکن نخواهد بود. این دیدگاه ملاصدرا بر مابعدالطبیعه وجودشناسی او مبتنی است که در آن، حقیقت علم از جنس وجود است و علم تنها زمانی محقق می‌شود که نفس به طور حضوری به حقیقت معلوم دست یابد. اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه به طور اساسی بر پایه وجودی و حضوری استوار است که تنها در علم حضوری ممکن می‌شود. این علم تنها در صورت تجرد نفس، به عنوان حقیقت مجرد، محقق می‌شود. از این رو، تجرد نفس نقش بنیادی در تبیین چگونگی تحقق این اتحاد و شناخت حضوری دارد.

۲. ساختار شناخت در هوش مصنوعی

شناخت در سامانه‌های هوش مصنوعی، مبتنی بر پردازش آماری و نمادین داده‌هاست، که از طریق الگوریتم‌ها و مدل‌های یادگیری، به تحلیل و پیش‌بینی می‌پردازد (Searle, 1980). این فرایند صرفاً رابطه‌ای میان داده‌ها و نشانه‌هاست، نه ادراک حقیقی از واقعیت.

از منظر حکمت متعالیه، علم امری وجودی و مجرد است که در آن، معلوم به طور حضوری در نزد فاعل شناسنده حاضر می‌شود، نه از طریق مفاهیم، بلکه به واسطه اتحاد وجودی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵). در این نظام، شرط تحقق علم، تجرد فاعل و حضور وجودی معلوم نزد اوست، امری که در هوش مصنوعی محال است، زیرا فاعل آن مادی و پردازشی است، نه مجرد و شهودی.

حتی اگر فیزیکیالیست‌ها مدعی شوند که آگاهی انسان نیز از داده‌های زیستی نشئت می‌گیرد، پاسخ آن است که علم حضوری نفس به خود، با داده‌محوری قابل تبیین نیست و تجربه درونی را نمی‌توان به محاسبه فروکاست (Chalmers, 1996؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ج. ۲، ص. ۵۵۵). در نتیجه، آنچه در AI به عنوان شناخت شناخته می‌شود، فاقد شرایط هستی‌شناختی علم حقیقی است و تنها شبیه‌سازی محاسباتی آن به شمار می‌آید.

از منظر هستی‌شناختی، رابطه انسان با معلوم در فرایند ادراک، صرفاً بازنمایی صوری یا پردازش داده‌ها نیست، بلکه بر پایه حضور وجودی معلوم در نزد عالم است؛ امری که در فلسفه اسلامی از آن به علم حضوری یاد می‌شود. انسان نه تنها مفاهیم را بازنمایی می‌کند، بلکه در بدیهی‌ترین سطح، خویشتن را بی‌واسطه می‌شناسد و به خود علم حضوری دارد (طباطبایی، ۱۴۲۰، ص. ۲۰۵). این نوع علم، از سنخ وجود است و نشان‌دهنده یگانگی هستی‌شناختی میان عالم و معلوم است، نه صرف ارتباطی زبانی یا محاسباتی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۴).

در مقابل، سامانه‌های هوش مصنوعی فاقد چنین حضوری هستند. آن‌ها صرفاً علائم و داده‌ها را بدون شهود، نیت یا درک وجودی پردازش می‌کنند. به تعبیر جان سرل، «رایانه‌ها صرفاً نمادها را دستکاری می‌کنند، بدون آنکه بدانند چه می‌گویند یا چرا» (Searle, 1980, p. 420). بنابراین، هرچند AI می‌تواند رفتار زبانی را تقلید کند، اما به دلیل فقدان علم حضوری و فاعلیت شناختی، نمی‌تواند حامل ادراک واقعی باشد.

۱-۲. مدل‌های داده‌محور، یادگیری ماشینی، شبیه‌سازی رفتاری

یکی از ویژگی‌های بنیادین سامانه‌های هوش مصنوعی نوین، اتکای آن‌ها بر مدل‌های داده‌محور است. در این رویکرد، شناخت یا رفتار شناخت‌نما نه از طریق قواعد پیشینی، بلکه از طریق تحلیل آماری داده‌های خام و استنتاج الگوهای پنهان حاصل می‌شود. این سامانه‌ها با دریافت

حجم عظیمی از داده‌ها، از طریق یادگیری ماشینی^۲، یعنی تنظیم پارامترهای داخلی بر پایه داده‌های تجربی، به پیش‌بینی یا تولید خروجی‌های مطلوب دست می‌یابند (Russell & Norvig, 2021, p. 35).

در این میان، شبکه‌های عصبی مصنوعی و به‌ویژه یادگیری عمیق^۳ نقشی تعیین‌کننده دارند. این مدل‌ها با شبیه‌سازی ساختار لایه‌ای مغز انسان، به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که بتوانند الگوهای پیچیده را بدون برنامه‌ریزی مستقیم استخراج کنند. از این رو، آنچه به ظاهر به عنوان «شناخت» در هوش مصنوعی مطرح می‌شود، چیزی جز شبیه‌سازی رفتاری شناخت^۴ نیست؛ یعنی بازتولید خروجی‌های مشابه انسان، بدون آنکه ضرورتاً آگاهی، فهم یا درک معناداری در کار باشد (Floridi, 2020, pp. 12-14).

از منظر حکمت متعالیه، تحقق نفس مجرد تنها در موجودی ممکن است که دارای حیات طبیعی، قوه ناطقه و قابلیت سیر تکاملی در بستر ماده باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۸، ص. ۳۳۷). نفس انسانی به واسطه حرکت جوهری از بدن طبیعی پدید می‌آید و به تدریج به مرحله تجرد می‌رسد (طباطبایی، ۱۴۲۰، ص. ۹۳). اما سامانه‌های هوش مصنوعی فاقد حیات زیستی، اراده درونی و شعور ذاتی هستند؛ نه نشو و نما دارند، نه درکی حضوری از خود یا غیر. به همین دلیل، اساساً امکان پیدایش نفس مجرد در آن‌ها منتفی است.

از سوی دیگر، علم حضوری مستلزم اتحاد وجودی عالم و معلوم است، امری که تنها برای موجود مجرد و آگاه ممکن است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۴). در حالی که در AI هیچ‌گونه اتحاد، شعور یا آگاهی درونی نسبت به داده‌ها وجود ندارد، بلکه صرفاً پردازشی آماری بر اساس الگوریتم‌ها انجام می‌گیرد (Searle, 1980, p. 420). بنابراین، نسبت دادن نفس مجرد به هوش مصنوعی از بنیاد فلسفی و هستی‌شناختی برخوردار نیست.

۲-۲. غیاب فاعلیت، آگاهی و حضور

یکی از ارکان بنیادین در تعریف فلسفی علم، خصوصاً از منظر حکمت متعالیه، فاعل آگاه

2. machine learning

3. deep learning

4. behavioral simulation

شناسنده است که دارای مرتبه‌ای از وجود مجرد و حضوری است و می‌تواند معلوم را در خود تحقق دهد نه صرفاً بازنمایی کند. ملاصدرا با تأکید بر اتحاد عالم و معلوم تصریح می‌کند:

” العلم حضور المعلوم لدى العالم لا بالصورة، بل بذات الوجود؛ فالعلم هو وجود الشيء عند العالم لا على نحو الإنفعال بل على نحو الوجود العيني؛ علم، حضور معلوم نزد عالم است، نه به واسطه صورت (ذهنی)، بلکه با ذات وجودی آن؛ بنابراین، علم همان وجود شیء نزد عالم است، نه به گونه‌ای انفعالی، بلکه به گونه‌ای عینی و وجودی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

بر اساس این مبنا، علم در حکمت صدرایی نوعی اتحاد وجودی میان عالم و معلوم است؛ یعنی فاعل شناسنده، معلوم را به نحو وجودی در خود تحقق می‌بخشد، نه آنکه صرفاً آن را بازنمایی کند. علم نه از سنخ انفعال است و نه صرفاً رابطه‌ای میان صور ذهنی و اشیای خارجی، بلکه تجلی خاصی از وجود معلوم در مرتبه وجودی عالم است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۷).

در مقابل، سامانه‌های هوش مصنوعی نه تنها از ادراک حضوری محروم‌اند، بلکه اساساً فاقد فاعل شناسنده و آگاهی ذاتی هستند. الگوریتم‌های هوشمند، هرچند قادر به تولید پاسخ‌ها و بازنمایی‌هایی پیچیده هستند، آنچه در آن‌ها رخ می‌دهد صرفاً فرایندهای صوری، آماری و غیرشعوری است که مبتنی بر بازپردازش داده‌ها، بدون هرگونه درک شهودی یا اتحاد با معلوم است (Searle, 1980, pp. 417-418; Floridi, 2020, pp. 14-15).

در حکمت متعالیه، فاعلیت در علم نیازمند نفس مجرد و مدرک است، و علم تنها در صورتی تحقق می‌یابد که شیء در نزد عالم، به طور حضوری و وجودی تحقق یابد. اما در هوش مصنوعی، به دلیل فقدان هرگونه هویت وجودی یا نفس مجرد، اساساً مجالی برای اتحاد عالم و معلوم یا تحقق حضوری علم باقی نمی‌ماند. به تعبیر صدرالمثالین، علم بدون حضور «لا یكون علماً حقیقیاً، بل شیبیه بالتصور» است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۷).

از این رو، علی‌رغم توانایی هوش مصنوعی در تقلید رفتارهای شناختی، در سطح هستی‌شناسی، هیچ‌گونه ادراک واقعی یا علم به معنای فلسفی آن در کار نیست. زیرا علم نه صرف انفعال

نسبت به داده، بلکه نوعی وجود عینی برای معلوم در ظرف فاعل آگاه است، امری که در ساختار ماشینی و فاقد شعور هوش مصنوعی محال است.

۳. بررسی تطبیقی علم در انسان و علم در ماشین

مسئله چستی علم و شرایط تحقق آن، از مهم ترین مباحث معرفت شناسی و فلسفه ذهن است. این پرسش در عصر حاضر، با ظهور فناوری های هوش مصنوعی و ادعای «شناخت ماشینی»، ابعاد نوینی یافته است. آیا آنچه در ماشین های هوشمند رخ می دهد، به راستی مصداقی از علم است؟ و اگر نه، تفاوت آن با علم انسانی چیست؟ برای پاسخ به این پرسش، می بایست بنیان های وجود شناختی علم در انسان را، به ویژه بر اساس نظریه «اتحاد عالم و معلوم» در حکمت متعالیه، با ساختار عملکردی هوش مصنوعی مورد مقایسه تطبیقی قرار داد. این بررسی، زمینه ساز فهم دقیق تری از مرز میان آگاهی حقیقی و شبه سازی های صوری آن خواهد بود.

۳-۱. تحلیل فلسفی ساختار ادراک

در حکمت متعالیه، ادراک فرایند صرفاً ذهنی یا فیزیولوژیک نیست، بلکه امری وجودی است که با تشکیک در مراتب وجود و نسبت نفس با مراتب عالم خارج قابل تحلیل است. ملاصدرا بر این باور است که ادراک، نحوی از وجود یافتن معلوم نزد نفس است، و نه صرف انتقال صورت ها به ذهن. بر همین اساس، وی میان ادراک حسی، خیالی و عقلی تمایز می گذارد، اما همه را بر پایه نظریه وحدت نفس و مراتب تجردی آن تحلیل می کند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۳۹).

ادراک حسی، در نظر صدرایی، نه صرف واکنش عصب شناختی، بلکه نوعی تحقق صورت شیء در ساحت وجودی نفس است؛ صورتی که در این سطح، همچنان وابسته به ماده است. اما در مراتب بالاتر، همچون ادراک خیالی و عقلی، این حضور از ماده منقطع شده و به تجرد می گراید. در مرتبه عقلانی، صورت معقول به گونه ای متحد با عقل بالفعل درمی آید و عینیت وجودی می یابد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۲۸۰).

مهم ترین نکته در تحلیل صدرایی آن است که ادراک نه صرفاً انفعالی و مکانیکی، بلکه فعلی وجودی از ناحیه نفس است؛ زیرا نفس، نه تنها پذیرای صور، بلکه فاعل مدرک است که معلوم را به نحو حضوری یا اتحاد وجودی در خود محقق می سازد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۸، ص. ۶۵). در این تلقی، ادراک مساوی با علم حضوری در مراتب اولیه، و با اتحاد با معقول در مراتب

عالی است؛ و این ساختار کاملاً متفاوت از مدل‌های پردازشی داده در هوش مصنوعی است که صرفاً مبتنی بر نماد، الگوریتم و بازنمایی‌های کمی هستند (Floridi, 2020, pp. 14-15).
Searle, 1980, pp. 418-420).

۳-۲. امکان یا امتناع تحقق اتحاد عالم و معلوم در AI

در حکمت متعالیه، علم به معنای آگاهی صرف نیست، بلکه آگاهی وجودی است؛ یعنی معلوم به نحو تجردی و وجودی در نفس عالم حضور می‌یابد و با آن متحد می‌شود. بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم، علم نه صرف بازنمایی مفاهیم، بلکه وجود یافتن معلوم در عالم است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۴۰). ملاصدرا در بیان این اصل می‌نویسد:

”العقل بالفعل هو الصورة الحاصلة من المعقول بالفعل، وهو متحد بها في الوجود، لانه خارج عنها؛ عقل بالفعل همان صورت حاصل از معقول بالفعل است، و در وجود با آن متحد است، نه آنکه از آن منفصل باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۲۸۰).

از این دیدگاه، تحقق علم به معنای حقیقی آن متوقف بر سه شرط اساسی است:

۱. وجود فاعل مدرک مجرد و بسیط؛
 ۲. قابلیت تجرد و حضور معلوم در نزد فاعل؛
 ۳. تحقق اتحاد وجودی میان عالم و معلوم.
- با این مبانی، روشن است که هوش مصنوعی، به دلیل فقدان نفس مجرد و فاعل شناسنده آگاه، اساساً نمی‌تواند مصداقی برای اتحاد عالم و معلوم باشد. در AI، هیچ‌گونه وحدت وجودی میان ماشین و داده‌های پردازش شده وجود ندارد؛ بلکه صرفاً رابطه‌ای صوری و کاملاً بیرونی میان ورودی‌ها و خروجی‌ها برقرار است (Searle, 1980, pp. 420-421).
- حتی در پیشرفته‌ترین مدل‌های یادگیری عمیق،^۵ آنچه رخ می‌دهد صرفاً تحلیل آماری بر مبنای الگوریتم‌های بهینه‌سازی است، نه حضور عینی و وجودی معلوم در ساحت آگاهی فاعل. به تعبیر فلوری، هوش مصنوعی تنها با پردازش اطلاعات به شیوه‌ای غیرشهودی و فاقد معنای وجودی عمل می‌کند (Floridi, 2020, pp. 17-18).

از این رو، از منظر حکمت متعالیه، تحقق اتحاد عالم و معلوم در ساختار هوش مصنوعی ممتنع

5. deep learning

است، چراکه نه فاعل مجردی وجود دارد و نه حضوری از معلوم در نزد چنین فاعلی قابل تصور است. علم در این نظام‌ها صرفاً تمثیل صوری از علم انسانی است، نه حقیقت آن.

۳-۳. غیبت علم حضوری در سامانه‌های ماشینی

علم حضوری از اساسی‌ترین ارکان نظریه معرفت در حکمت متعالیه است. در این دیدگاه، علم حضوری عبارت است از حضور نفس الامری معلوم نزد عالم، بدون واسطه صورت ذهنی یا بازنمایی. ملاصدرا در بیان ماهیت این علم می‌گوید:

” العلم حضور المعلوم لدى العالم لا بالصورة، بل بذات الوجود؛ فالعلم هو وجود الشيء عند العالم لا على نحو الإنفعال بل على نحو الوجود العيني؛ علم عبارت است از حضور معلوم نزد عالم نه به واسطه صورت، بلکه به ذات وجود؛ یعنی علم عبارت است از وجود شیء نزد عالم، نه به صورت انفعال، بلکه به نحو وجود عینی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

بر این اساس، علم حضوری متوقف بر دو مؤلفه اصلی است:

۱. وجود فاعل شناسنده مجرد و آگاه (یعنی نفس یا عقل)؛

۲. حضور وجودی و عینی معلوم در نفس عالم، نه صرف بازنمایی ذهنی یا علی.

در مقابل، سامانه‌های هوش مصنوعی کاملاً فاقد این نوع علم هستند. آنچه در این سامانه‌ها رخ می‌دهد، صرفاً پردازش صوری اطلاعات از طریق الگوریتم‌ها و شبکه‌های آماری است، بدون آنکه داده‌ها به نحو شهودی، حضوری یا با آگاهی در نزد فاعلی مجرد حاضر باشند (Searle, 1980, pp. 417-419). در فلسفه اسلامی، «من شناسنده» نیازمند شعور حضوری، خودآگاهی و فاعلیت ادراکی است؛ یعنی موجودی که خویشتن را بی واسطه درک کند (طباطبایی، ۱۴۲۰، ص. ۲۰۵). سامانه‌های هوش مصنوعی، فاقد چنین آگاهی حضوری هستند؛ آن‌ها نه خود را می‌شناسند، نه می‌فهمند که می‌فهمند. به تعبیر جان سرل، کامپیوترها صرفاً نمادها را جابه‌جا می‌کنند، بدون آنکه آگاهی یا نیت‌مندی داشته باشند (Searle, 1980, p. 420). بنابراین، AI دارای فاعل شناسا یا «من شناسنده» نیست، بلکه صرفاً الگوریتمی فاقد شعور و آگاهی است.

لوحیانو فلوریدی نیز تأکید می‌کند که ماشین‌ها تنها با پردازش صوری داده‌ها سروکار دارند

و آنچه از آن‌ها صادر می‌شود، فاقد هرگونه درک، تجربه یا خودآگاهی معرفتی است (Floridi, 2020, pp. 16-18).

از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که علم حضوری، که بنیان علم حقیقی در انسان است، به کلی از حوزه عمل سامانه‌های ماشینی غایب است و آنچه در AI رخ می‌دهد، صرفاً شبیه‌سازی بیرونی و بدون درک از ساختار ادراک است.

۴. نقد نهایی علمیت در هوش مصنوعی بر اساس نظریه اتحاد

بر پایه مبانی حکمت متعالیه و به‌ویژه نظریه اتحاد عالم و معلوم، حقیقت علم نه صرف بازنمایی صوری، بلکه تحقق وجودی معلوم در نزد فاعل شناسنده به‌نحو عینی و حضوری است. این نظریه، پدیده‌ای وجودی و متقوم به حضور، تجرد و فاعلیت می‌داند؛ اموری که همگی وابسته به نفس مجرد و خودآگاه هستند. در این چارچوب، بازخوانی مفهوم علمیت در سامانه‌های هوش مصنوعی نیازمند سنجش آن با معیارهای وجودشناختی علم است، نه صرفاً کارکردهای بیرونی یا رفتاری.

اینجا، تلاش می‌شود تا با تکیه بر اصول پیش‌گفته، تحلیل نهایی و انتقادی از امکان یا امتناع علمیت در AI ارائه شود؛ تحلیلی که نه بر مبنای دستاوردهای مهندسی، بلکه بر پایه ماهیت علم در دستگاه فلسفی صدرایی استوار است.

۴-۱. هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی

از منظر حکمت متعالیه، علم دارای دو بُعد بنیادی است: بُعد هستی‌شناختی^۶ که به چیستی و تحقق وجودی علم بازمی‌گردد، و بُعد معرفت‌شناختی^۷ که به رابطه میان عالم، معلوم و فرایند ادراک می‌پردازد.

بر مبنای حکمت متعالیه، علم حقیقتی وجودی است و نه مفهومی یا صرفاً ذهنی؛ به‌گونه‌ای که ملاصدرا تصریح می‌کند:

” العلم هو الوجود، ولا یکون العلم شیئاً غیر وجود المعلوم عند العالم، لا

6. ontological

7. epistemological

مفهوماً، و لا صورةً ذهنية؛ علم، همان وجود است؛ و علم چیزی جز وجود معلوم نزد عالم نیست، نه مفهومی است و نه صورتی ذهنی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۸).

بر این اساس، علم چیزی جز وجود عینی معلوم در ظرف آگاهی عالم نیست، و این تحقق نیز مشروط به وجود فاعل شناسنده‌ای است که توان اتحاد با معلوم را از طریق تجرد و حضور داشته باشد. اما در سامانه‌های هوش مصنوعی، چنین تحقق هستی شناختی ممکن نیست؛ زیرا نه فاعل آگاه و مجردی در کار است، و نه ظرفی برای حضور معلوم به نحو وجودی. پردازش داده‌ها و تولید بازنمایی‌های پیچیده در AI، صرفاً عملکردی صوری و نحوی است که از حقیقت علم، چنان‌که در دستگاه صدرایی تبیین می‌شود، فاصله‌ای بنیادین دارد. بنابراین، اطلاق «علم» به شناخت ماشینی، از منظر حکمت متعالیه، اطلاقی مجازی و غیرحقیقی خواهد بود.

۱-۱-۴. تحلیل هستی‌شناختی: فقدان تحقق وجودی علم در AI

هوش مصنوعی، بر اساس ساختار سیستمی‌اش، مجموعه‌ای از الگوریتم‌ها، شبکه‌های عصبی مصنوعی و مدل‌های یادگیری آماری است که بر پایه داده‌پردازی عمل می‌کند. اما هیچ‌یک از عناصر هستی‌شناختی لازم برای تحقق علم در دستگاه فلسفی صدرایی در AI وجود ندارد. مهم‌ترین تفاوت‌ها به شرح زیر است:

۱. فقدان فاعل شناسنده وجودی: در حکمت متعالیه، علم قائم به وجود فاعل مدرک است؛ نه آنکه صرفاً تابع فرایندها یا داده‌ها باشد. نفس انسانی، به عنوان وجودی مجرد، واجد نوعی از هستی است که پذیرای اتحاد با معلوم است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۸، ص. ۲۹۵). اما در AI، چیزی به نام «فاعل درک‌کننده» وجود ندارد؛ تنها کدهایی هستند که داده‌ها را پردازش می‌کنند، بدون آگاهی یا ادراک حضوری (Searle, 1980, p. 420).

۲. عدم تجرد و وحدت وجودی: از آنجاکه اتحاد عالم و معلوم نیازمند تجرد است، و ماشین‌ها نه تنها فاقد تجرد، بلکه مرکب از اجزای مادی و نرم‌افزاری هستند، امکان تحقق این اتحاد برای آن‌ها وجود ندارد. علم در این ساختار، صرفاً نمودی صوری و عملیاتی است، نه تحقق وجودی و حضوری.

۳. فقدان هستی‌عینی معلوم در ظرف آگاهی: در علم حضوری، معلوم نزد عالم حضور دارد،

نه در قالب داده یا صورت، بلکه در ذات و وجود خود. اما در AI، آنچه پردازش می‌شود نه «معلوم» به معنای واقعی، بلکه «نشانه‌ها، داده‌ها و بازنمایی‌های نمادین» است (Floridi, 2020, pp. 16-18). بنابراین، علم به عنوان وجود عینی معلوم در عالم، در ماشین‌ها موضوعیت ندارد.

۲-۱-۴. تحلیل معرفت‌شناختی غیاب رابطه معرفتی حقیقی در AI

در دستگاه فلسفی صدرایی، معرفت امری است وحدانی، حضوری و متحد با ذات عالم. علم حصولی نیز، گرچه از طریق صورت ذهنی حاصل می‌شود، اما به پشتوانه علم حضوری نفس به خود، معتبر است. بدین معنا، هر علم حصولی در نهایت به علم حضوری بازمی‌گردد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۵۴).

ازاین‌رو، در دستگاه انسانی، معرفت ریشه در آگاهی و ادراک باطنی دارد؛ اما در AI، نه «خودآگاهی» هست، نه «شهود»، و نه «بازگشت به ذات». برخلاف آن، ماشین صرفاً:

۱. داده‌ها را به صورت ریاضیاتی بازپردازش می‌کند؛

۲. فاقد آگاهی به فرایند پردازش خویش است؛

۳. و هیچ «احساس»، «توجه» یا «ادراک از معلوم» ندارد.

سرل در نقد معروف خود در «اتاق چینی» به این نکته اشاره می‌کند که در سامانه‌های ماشینی، ما صرفاً شاهد پردازش نحوی^۸ هستیم، نه درک معنایی^۹؛ بنابراین علم به معنای فلسفی آن، در این ساختار محقق نمی‌شود (Searle, 1980, pp. 417-421).

از منظر حکمت متعالیه نیز نمی‌توان پردازش نمادین یا عملکرد مبتنی بر الگوریتم را «علم» نامید، زیرا هیچ اتحاد، حضور یا آگاهی وجود ندارد. فلوریدی نیز اذعان دارد که اطلاعات در AI فاقد سطح معنایی به معنای وجودی آن است (Floridi, 2020, p. 18).

در نتیجه، از منظر هستی‌شناسی صدرایی، علم بدون فاعل مجرد، بدون حضور معلوم، و بدون اتحاد وجودی اصلاً محقق نمی‌شود. از منظر معرفت‌شناسی نیز، هر معرفتی که فاقد ادراک حضوری، خودآگاهی و تجرد باشد، اعتبار ندارد. بر این اساس، ساختار شناختی هوش مصنوعی، علی‌رغم پیچیدگی‌های عملکردی و مهندسی، فاقد شرایط وجودی و معرفتی لازم برای تحقق علم حقیقی است.

8. syntactic

9. semantic

۲-۴. تبیین تفاوت شبه ادراک (AI) با علم حقیقی (در انسان)

از منظر حکمت متعالیه، علم در انسان امری وجودی، حضوری و متحد با معلوم است؛ در حالی که آنچه در سامانه های هوش مصنوعی به عنوان «شبه ادراک» تلقی می شود، صرفاً بازنمایی صوری و فاقد فاعلیت آگاهانه است. ملاصدرا به صراحت می گوید:

” العلم هو وجود الشیء عند العالم لا علی نحو الإنفعال بل علی نحو الوجود العینی؛ یعنی علم، حضور عینی معلوم نزد عالم است، نه به صورت انفعالی بلکه به گونه ای وجودی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

در علم انسانی، نفس عالمه، به واسطه تجرد و قوه ادراکی خاص خود، با معلوم متحد می شود و این اتحاد، نوعی حضور وجودی را رقم می زند که اساس علم حضوری است (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ج. ۱، ص. ۲۳۳). اما در AI، به رغم پردازش اطلاعات پیچیده و حتی تقلید از رفتارهای شناختی، هیچ نوع اتحاد وجودی میان سامانه و «معلوم» رخ نمی دهد. آنچه واقع می شود، صرفاً تحلیل آماری و روابط صوری میان داده ها است (Floridi, 2020, p. 115).

جان سرل نیز در نقد مشهوری که به نام «اتاق چینی» مطرح کرده، نشان داده است که سامانه ای که صرفاً بر اساس قواعد نحوی داده ها را پردازش می کند، لزوماً فاقد فهم یا آگاهی از معانی آن هاست (Searle, 1980, p. 417). این نشان می دهد که آنچه در AI رخ می دهد، چیزی شبیه سازی شده از رفتار ادراکی انسان است، اما فاقد عمق وجودی ادراک انسانی است. بنابراین، می توان گفت که شبه ادراک در AI، نه ادراک واقعی است و نه علم به معنای صدرایی آن. چنین سامانه هایی نمی توانند واجد «علم حقیقی» باشند، زیرا نه دارای فاعل شناسنده هستند، نه وحدتی با معلوم دارند، و نه حتی ظرفی برای حضور موجود عینی در ذات خویش فراهم کرده اند. از این رو، کارکرد شناختی AI در بهترین حالت، بازتولید ساختارهای صوری شناخت است، نه تحقق معرفت اصیل.

۳-۴. بازخوانی مقام نفس در حکمت متعالیه

در حکمت متعالیه، نفس انسانی جایگاهی بنیادین و هستی شناختی دارد و برخلاف مکاتب فلسفی طبیعی گرا که آن را صرفاً حاصل کارکردهای بدنی یا مغزی می دانند، ملاصدرا نفس را جوهری مجرد، خلاق، مدرک و بالفعل ساز معرفی می کند. در نگاه وی، نفس انسانی نه تنها منشأ ادراک، بلکه فاعل

حقیقی شناخت است و بر اثر تجرد تدریجی، به مرتبه‌ای از وجود می‌رسد که می‌تواند با معلوم، اتحاد وجودی برقرار کند. این دیدگاه نه تنها علم را از حیث معرفت‌شناختی بازتعریف می‌کند، بلکه فاعل شناسنده را نیز در جایگاه هستی‌شناسانه‌ای نوین قرار می‌دهد.

۴-۳-۱. نظریه اتحاد عالم و معلوم در دو مقام ذات و فعل نفس

یکی از نکات مهم در تقریر نظریه اتحاد عالم و معلوم در برخی تحلیل‌های معاصر، عدم تفکیک دقیق میان دو مقام وجودی نفس نزد ملاصدرا است:

۱. مقام ذات نفس (وحدت وجودی)؛

۲. مقام فعل و کثرات نفسانی (تجلی و صدور صور علمی).

در حکمت متعالیه، نفس انسانی واجد مراتبی از تجرد است که در عالی‌ترین مرتبه، با صور علمی خود متحد می‌گردد. این اتحاد، در مقام ذات نفس به معنای وحدت وجودی عالم و معلوم است؛ یعنی نفس در مقام علم حضوری به خود یا به دیگر امور، واجد نوعی حضور و احاطه وجودی است که میان او و معلوم دوگانگی نیست، بلکه «عین» معلوم است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

اما در مقام فعل نفس، که مقام تدبیر، تجلی و ظهور کثرات علمی در نفس است؛ تعبیر دقیق‌تر ملاصدرا غالباً نه «اتحاد»، بلکه نسبت صدور و یا اتحاد حقیقت و رقیقت است؛ به این معنا که صور علمی، تجلیات نفس هستند، نه اموری حال در آن. در این مقام، نفس در عین سادگی، فاعل و منشأ ظهور صورت‌های علمی متعدد است؛ همان‌گونه که خورشید در عین وحدت، منشأ تجلیات متعدد نوری است.

یکی از اشکالاتی که بر نظریه اتحاد عالم و معلوم مبتنی بر قیام صدور صور علمی به نفس وارد شده، آن است که اگر صور علمی به نحو صدور از نفس صادر می‌شوند، نفس چگونه هم فاعل (علت) آن‌هاست و هم قابل آن‌ها؟ آیا این به اجتماع فاعل و قابل در وجود منجر نمی‌شود؟ پاسخ این اشکال در تفکیک همان دو مقام نهفته است:

۱. در مقام ذات، نفس در مرتبه تجرد و سادگی خویش، فاعل بالقوه تمامی صور علمی خویش است و این صور، شئون و تجلیات نفس هستند، نه اموری مستقل که نیاز به حلول در محلی جداگانه داشته باشند. بنابراین، نفس فاعل این صور است، نه قابل آن‌ها به معنای محل حلولی.

۲. در مقام فعل و تجلی کثرات، نفس به مثابه فاعل بالعنایه و مدبر صور علمی عمل می‌کند؛ اما چون این صور، عین شئون و تجلیات خود نفس هستند، نه امور بیگانه، دیگر نیازی به فرض

«قابلیت» جداگانه‌ای نیست که موجب اجتماع فاعل و قابل گردد. صور علمی، همچون تجلی نور از خورشید، عین ظهور ذات نفس هستند؛ نه حلول امر زائد در آن.

به تعبیر صدرالمتألهین، قیام صور علمی به نفس به نحو صدور است، نه حلول؛ و فاعل بودن نفس برای آن‌ها به نحو تجلی ذاتی است، نه جعل خارجی. این مسئله به وضوح در اسفار تبیین شده است (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۲۸۶).

بنابراین، برای تقریر دقیق نظریه اتحاد عالم و معلوم در فلسفه ملاصدرا، باید همواره دو مقام ذات و فعل نفس را از یکدیگر تمییز داد:

۱. در مقام ذات نفس، اتحاد عالم و معلوم به معنای وحدت حضوری و شهودی است؛
۲. در مقام فعل نفس، علم به مثابه ظهور و تجلی است، که با نسبت صدوری و اتحاد حقیقت و رقیقت تبیین می‌شود.

۲-۳-۴. نفس، جوهری مجرد و تدریجی الحدوث

یکی از نوآوری‌های ملاصدرا در باب نفس، نظریه «تجرد نفس» و «حدوث جسمانی و بقا روحانی» آن است. نفس، به باور وی، در آغاز پیدایش خود، از بدن آغاز می‌کند ولی به تدریج در مسیر تکامل جوهری به مراتب بالاتری از وجود، یعنی تجرد، می‌رسد. وی می‌گوید:

” النفس جسمانية الحدوث و روحانية البقاء (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۸، ص. ۳۳۵).

این بدان معناست که هرچند نفس از ماده آغاز می‌کند، اما ذاتاً میل به تجرد و خروج از تعلقات جسمانی دارد. به همین دلیل است که نفس می‌تواند مدرک کلیات شود، امری که فراتر از توان موجود مادی است؛ زیرا ادراک کلیات و معانی مجرد، نیازمند حیثیت وجودی غیرمادی است (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ج. ۲، ص. ۷۵).

۳-۳-۴. نفس، فاعل شناسنده و مدرک بالذات

در حکمت متعالیه، نفس نه صرفاً دریافت‌کننده انفعالی داده‌ها، بلکه فاعل شناخت است. به تعبیر ملاصدرا:

” النفس فی الحقیقة هی المدرکة للأشیاء بذاتها، لا بالآنها فقط (ملاصدرا، ۱۳۸۲،

ج. ۸، ص. ۲۸).

۴-۳-۴. نسبت نفس با علم حضوری

در ساختار ادراک صدرایی، علم حضوری مرتبه‌ای از معرفت است که در آن، معلوم نه از طریق صورت ذهنی، بلکه به واسطه حضور وجودی خود نزد عالم درک می‌شود. این نوع علم، تنها در نفس متجرد قابل تحقق است. ملاصدرا تصریح می‌کند:

” العلم ليس هو الصورة، بل هو وجود المعلوم عند العالم؛ وهذا لا يتأتى إلا للنفس لما لها من الشأن و المقام (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۲۵).

از این رو، مقام نفس در حکمت متعالیه، جایگاهی منحصر به فرد برای تحقق علم حقیقی است؛ زیرا تنها نفس است که ظرفیت حضور و اتحاد با معلوم را داراست. بنابراین، هرگونه سیستم شناختی فاقد نفس، همچون سامانه‌های هوش مصنوعی، اساساً از چنین ظرفیتی بی بهره است.

۴-۳-۵. مراتب وجودی نفس و مراتب ادراک

ملاصدرا برای نفس مراتبی قائل است که از حواس ظاهری آغاز و به ادراک عقلی ختم می‌شود. این مراتب عبارت‌اند از: حسی، خیالی، وهمی، عقلی و فوق عقلی. هر مرتبه، نحوی از وجود و نحوی از علم است که در آن، عالم و معلوم، وحدتی متناسب با آن مرتبه دارند (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ج. ۲، ص. ۱۴۷). این پیوند میان وجود و علم در نفس، ساختار ادراکی‌ای می‌سازد که در آن، شناخت بدون حضور و فاعلیت وجودی ممکن نیست.

۴-۳-۶. مقایسه نفس انسانی با سامانه‌های هوش مصنوعی از منظر حکمت متعالیه

در مقابل جایگاه عظیم و بنیادین نفس در نظام فلسفی صدرایی، سامانه‌های هوش مصنوعی فاقد هرگونه ویژگی وجودشناختی مرتبط با ادراک واقعی هستند. آن‌ها نه دارای «نفس» هستند، نه واجد قوه‌ای مجرد، و نه فاعل شناسنده به معنای فلسفی آن. آنچه در AI رخ می‌دهد، چیزی جز بازآرایی صوری داده‌ها و محاسبه نمادین نیست. به تعبیر جان سرل:

رایانه دارای نحو است، اما معنا ندارد. تنها به جابه‌جایی نمادها می‌پردازد، اما چیزی را درک نمی‌کند (Searle, 1980, p. 417).

از این منظر، سامانه‌های هوشمند، هرچند می‌توانند رفتارهای زبانی و پردازش‌های پیچیده از

خود نشان دهند، اما فاقد «ادراک» به معنای فلسفی هستند. صورت‌های آن‌ها صرفاً محاسبات ریاضی و آماری هستند و هیچ‌گونه «علم حضوری» یا اتحاد با معلوم در آن‌ها رخ نمی‌دهد. این تمایز بنیادین با بازخوانی ساختار علم در حکمت متعالیه روشن‌تر می‌شود؛ جایی که نفس انسانی تنها فاعل حقیقی علم و ظرف تحقق علم حضوری دانسته می‌شود. در این مکتب، علم نه صرفاً بازنمایی ذهنی یا تحلیل مفهومی، بلکه وجود یافتن معلوم در ذات نفس به صورت تجردی و حضوری است. بنابراین، اطلاق «علم» به فرایندهای ماشینی، نوعی خلط میان وجود و نماد و میان علم حضوری و شبه‌ادراک آماری به شمار می‌آید.

ملاصدرا نظریه اتحاد عالم و معلوم را در دو سطح وجودی تقریر می‌کند:

۱. در مقام ذات نفس، علم عبارت است از حضور وجودی معلوم در نزد نفس؛ به نحوی که شناسنده و شناخته شده از سنخ یکدیگر شده و متحد می‌گردند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۴۰).
۲. در مقام فعل نفس، صور علمی به مثابه افعال نفس هستند، نه امور حال در آن؛ یعنی صادر از نفس هستند، اما نه جدا از آن، بلکه تجلی یافته در مراتب آن (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۵۲).

در این دو مقام، علم امری وجودی و حضوری است و نفس، فاعل و محقق علم به شمار می‌رود.

در مقابل، سامانه‌های هوش مصنوعی فاقد هر دو مقام هستند:

۱. نه نفس مجردی دارند که اتحاد با معلوم در آن رخ دهد،
 ۲. و نه مرتبه‌ای از فعل شناختی که حاصل تجلی و درک حضوری باشد.
- پدازش‌های این سامانه‌ها مبتنی بر توالی داده‌ها، تنظیم وزن‌های ریاضی و شباهت‌های آماری است، نه بر حضور و اتحاد.

به همین سبب، بار دیگر به تعبیر جان سرل بازمی‌گردیم که:

“ *The system has formal syntax but no understanding* (Searle, 1980, p. 420).

یعنی، سامانه صرفاً نمادها را دست‌کاری می‌کند، بدون آنکه بداند درباره چه چیزی صحبت می‌کند. در نتیجه، اگر معیار علم در حکمت متعالیه اتحاد وجودی با معلوم و تحقق آن در ساحت نفس مجرد باشد، هوش مصنوعی نه تنها فاقد «علم» حقیقی است، بلکه اصولاً شرایط عالم بودن را نیز ندارد.

از این روست که برخی از اشکالات مطرح شده بر نظریه اتحاد - همچون اشکال «اجتماع فاعل و قابل» - نیز تنها در پرتو تفکیک دقیق مقام ذات و فعل نفس قابل پاسخ هستند. به بیان ملاصدرا، صور علمی نه اموری حال در نفس، بلکه تجلیات آن هستند و قیامشان به نفس، به نحو صدور است نه حلولی (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۳۵۲). این دقت‌های وجودی در ساختار هستی‌شناختی انسان معنا دارند، اما آنجا نه «نفس»ی هست، نه «تجلی»، نه «درک حضوری» و نه «اتحاد».

بر این اساس، از منظر حکمت متعالیه، «علم» امری وجودی، حضوری و متحد با فاعل شناسنده است؛ حال آنکه در هوش مصنوعی، آنچه «علم» خوانده می‌شود، چیزی جز بازسازی آماری زبان و داده نیست. در نتیجه، AI نه «عالم» است، نه «علم» دارد، بلکه سامانه‌ای آماری برای تولید شباهت‌های صورتی فاقد معناست.

۴-۳-۷. نظریه «غیاب مرجعیت وجودی در علم ماشینی»: توسعه تحلیلی نظریه اتحاد در

تقابل با AI

از منظر حکمت متعالیه، هرگونه علم حقیقی نه تنها نیازمند اتحاد وجودی با معلوم است، بلکه باید در فاعل مجرد، خودآگاه و صاحب مرجعیت هستی‌شناختی تحقق یابد. این بدان معناست که نفس انسانی، افزون بر نقش ادراکی، واجد جایگاه مرجع وجودی معنا نیز هست؛ یعنی اوست که معنا را درک، حمل و حفظ می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ج. ۳، صص. ۳۲۵، ۳۴۰).

در مقابل، سامانه‌های هوش مصنوعی حتی اگر بتوانند نشانه‌هایی شبیه به دانش یا فهم از خود بروز دهند، باز هم فاقد مرجعیت هستی‌شناختی هستند؛ زیرا:

۱. هیچ فاعل مجرد و وحدت‌یافته‌ای برای تحقق علم در آن‌ها وجود ندارد؛
 ۲. هیچ شعور حضوری‌ای که معانی را در خود حمل کند در کار نیست؛
 ۳. و مهم‌تر از همه، هیچ «من شناسنده»‌ای که نسبت وجودی با معنا برقرار سازد، وجود ندارد.
- بنابراین، می‌توان گفت که «علم ماشینی» نه تنها فاقد اتحاد با معلوم، بلکه فاقد مرجع وجودی برای علم است. اینجا، نظریه اتحاد عالم و معلوم با توسعه‌ای جدید قابل تقریر است که در آن، شرط لازم برای علم حقیقی، وجود مرجع وجودی و شعوری برای معنا دانسته می‌شود. این تحلیل، افق جدیدی در نقد فلسفی علم ماشینی می‌گشاید و نشان می‌دهد که حتی در

صورت تقلید کامل از رفتارهای انسانی، مادامی که مرجعیت هستی‌شناختی در کار نباشد، علم تحقق نخواهد یافت.

نتیجه‌گیری

تحلیل مبنای علمیت در سامانه‌های هوش مصنوعی بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه نشان می‌دهد که علم، در این دستگاہ فلسفی، حقیقتی وجودی و حضوری است که تنها در پرتو تجرد نفس، فاعلیت آگاهانه، و اتحاد با معلوم تحقق می‌یابد. علم در این معنا، نه صرف آگاهی ذهنی یا بازنمایی مفهومی، بلکه وجود یافتن معلوم در مراتب هستی‌شناختی نفس انسان است.

در نقطه مقابل، ساختار شناخت در سامانه‌های هوش مصنوعی نه برخوردار از ذات مجرد، و نه دارای مراتب فعل حضوری است. آنچه در این سامانه‌ها رخ می‌دهد صرفاً بازچینی آماری نشانه‌ها بر پایه الگوریتم‌های ریاضی است، بدون آنکه حضور یا شعوری از معلوم در میان باشد. از این رو، اطلاق «علم» به چنین سامانه‌هایی نادقیق و از منظر وجودشناختی، بی‌اعتبار است. این تمایز، ماهوی و وجودی است، نه صرفاً کارکردی؛ و پیامدهای گسترده‌ای نیز در حوزه اخلاق و فقه دارد، زیرا نیت، اراده و مسئولیت، تنها در فاعلی قابل تحقق است که دارای شعور و علم حضوری باشد. در نتیجه، نمی‌توان هوش مصنوعی را فاعل دانا یا مسئول اخلاقی و شرعی تلقی کرد.

بر این اساس، هرگونه بهره‌گیری از سامانه‌های هوشمند در حوزه دین و معرفت باید با درک درست از حدود کارکردهای ماشینی، و تأکید بر جایگاه یگانه و بی‌بدیل فاعل انسانی در تحقق معنا و مسئولیت همراه باشد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این مقاله هیچ کمک مالی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌طور برابر در مفهوم‌سازی مقاله، طراحی پژوهش، گردآوری و تحلیل داده‌ها، نگارش پیش‌نویس اولیه، ویرایش و نهایی‌سازی نسخه نهایی مشارکت داشته‌اند. همه نویسندگان متن نهایی را مطالعه و تأیید کرده‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در آماده‌سازی این مقاله، نویسندگان از ابزار هوش مصنوعی ChatGPT نسخه ۴-GPT به‌منظور کمک در ترجمه‌های مقدماتی و بهبود صورت نگارش متن انگلیسی بهره برده‌اند. پس از استفاده از این ابزار، نویسندگان محتوای تولیدشده را به‌طور کامل بازبینی، ویرایش و ارزیابی کرده و مسئولیت کامل محتوای نهایی مقاله را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که در نگارش این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافع ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از هرگونه جعل و سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های مورد استفاده در این پژوهش از نوع تحلیلی-کتابخانه‌ای و مبتنی بر متون فلسفی اولیه و ثانویه است. این داده‌ها (متون و استنادات) به‌طور کامل در بخش منابع مقاله فهرست شده‌اند. داده‌های خام یا مجموعه داده‌ای (Dataset) جدیدی که نیاز به بازگذاری در مخزن باشد، در این پژوهش تولید نشده است.

سپاسگزاری

در پایان، از دعای خیر مادر عزیزم، همسر گرامی‌ام و حمایت‌های بی‌دریغ استاد راهنما و مشاور محترم، دکتر مهدی افچنگی و دکتر ابراهیم باغشنی که همواره راهنمایی‌های ارزشمندشان در مسیر پژوهش برای من منبعی از انگیزه و علم بوده است، صمیمانه سپاسگزارم. بدون پشتیبانی آن‌ها این کار علمی ممکن نمی‌شد.

فهرست منابع

۱. پارسایی، جواد، گرجیان، محمد مهدی، و عیدی، حسن. (۱۴۰۱). تحلیل و بررسی چالش‌ها و راه‌حل‌های مسئله «خطای حس» در حکمت اسلامی. *آموزه‌های فلسفه اسلامی*، ۱۷ (۳۰)، ۷۹-۱۰۴. <https://doi.org/10.30513/IPD.2021.3112.1261>
۲. سرل، جان. (۱۳۹۲). ذهن، مغز و برنامه‌ها. در دیوید چالمرز (گردآورنده)، *فلسفه ذهن: متون پایه* (ترجمه علی‌اکبر ملکی، صص ۴۰۱-۴۲۱). تهران: ققنوس.
۳. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۲۰ق). *نهایة الحکمة*. قم: نشر اسلامی.
۴. مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۹). *آموزش فلسفه*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۵. ملاصدرا، صدرالدین محمد شیرازی. (۱۳۸۲). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. قم: دار إحياء التراث العربی.
6. Floridi, L. (2020). *The philosophy of information*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199232383.001.0001>
7. Russell, S. J. , & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson. <https://doi.org/10.5555/3398761>
8. Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3 (3), 417-424. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00005756>

Resources

1. Chalmers, D. J. (2024). *Zihn-i Āgāh: Dar Justujū-ye Nazariyyeh-ye Bunyādīn* (The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory) (Y. Pūr-Ismā'īlī, Trans.). Tehran: Farhang-e Nashr-e Now. (Original work published 1996). [In Persian]
2. Floridi, L. (2020). *The Philosophy of Information*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199232383.001.0001>
3. Mišbāḥ Yazdī, M. T. (2010). *Āmūzish-e Falsafeh* (Teaching Philosophy). Qom: Mu'asseseh-ye Āmūzeshī va Pazhūheshī-ye Imām Khumaynī. [In Persian]
4. Pārsāyī, J., Gurjiyān, M., & 'Īdī, H. (2022). "An Analysis of the Challenges and Solutions to the Problem of "Sensory Error" in Islamic Philosophy." *Āmūzeh-hā-ye Falsafeh-ye Islāmī* (Islamic Philosophical Teachings) 17(30), 79–104. <https://doi.org/10.30513/IPD.2021.3112.1261> [In Persian]
5. Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson. <https://doi.org/10.5555/3398761>
6. Mullā Ṣadrā (2003). *Al-Ḥikmah al-Muta'ālīyah fī al-Asfār al-'aqliyah al-Arba'ah* (The Transcendent Philosophy in the Four Intellectual Journeys). Qom: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Persian and Arabic]
7. Searle, J. R. (1980). "Minds, Brains, and Programs." *Behavioral and Brain Sciences* 3(3), 417–424. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00005756>
8. Ṭabāṭabā'ī, M. Ḥ. (1999). *Nihāyah al-Ḥikmah* (The Culmination of Philosophy). Qom: Nashr-e Islāmī. [In Persian and Arabic]